

WŁODZIMIERZ WYSOCZAŃSKI
Uniwersytet Wrocławski

Opozycja *homo – animal* z perspektywy reguł postępowania (na materiale frazemów wybranych języków)

1. Wymiary opozycji *homo – animal*

W wyobrażeniach i opisie świata rzeczywistości przedstawienie opozycji między człowiekiem a zwierzęciem jest istotnym zagadnieniem. Ukazywana jest ona m.in. w antropologii fizycznej, rozważaniach filozoficznych, w zoopsychologii i zoosocjologii. Mianowicie, badania pochodzenia i rozwoju rodowego człowieka w antropologii filogenetycznej traktują go przede wszystkim jako istotę biologiczną, toteż wyznaczają mu miejsce w świecie zwierząt: „Gdyby słowo »zwierzę« nie miało negatywnego zabarwienia, można by bez ryzyka niepowodzenia powiedzieć po prostu, że człowiek jest zwierzęciem” (Nowicka 1997: 204). Jednakże proces hominizacji oraz przeciwstawne naczelnym cechy typowo ludzkie, a zwłaszcza cechy zachowania i cechy intelektualne pozwalają uznać, iż tym, „co najwyraźniej odgranicza człowieka od jego zwierzęcych przodków, jest kultura” (Brozi 1993: 25; zob. też Nowicka 1997: 206–215). Również w psychologii traktującej o człowieku i najwyższych, specyficznie ludzkich formach zachowania się rozpatruje się to, co w zachowaniu odróżnia człowieka od innych istot żywych. Mówi się tu na przykład o zachowaniu reaktywnym zwierząt (zwłaszcza niższych) w opozycji do zachowania celowego, które jest typowe dla człowieka, choć – aczkolwiek w formach rudymenarnych – występuje również u zwierząt wyższych (zob. Tomaszewski 1982b: 491–533). Zoopsychologia natomiast, sytuowana w obrębie etologii bądź wychodząca poza jej granice, niezależnie od psychologii człowieka zajmuje się przede wszystkim strukturą psychiczną zwierząt, warunkującą określone zachowania (obyczaje) u poszczególnych gatunków, oraz prowadzi badania nad psychologią porównawczą i zachowaniem poszczególnych osobników (por. Wojtusiak 1981: 7–57; Ullrich 1973: 53–58). Rozważania w ramach zoosocjologii koncentrują

się m.in. na przedstawianiu odniesień między społecznością zwierzęcą a społecznością ludzką, sposobami współżycia gromadnego, rodzinnego, hierarchią społeczną itd. (por. np. Szczerba 1949; Tyrakowski 1979).

Naświetlenia wielu kwestii dotyczących odrębności człowieka i jego roli we wszechświecie znajdujemy w refleksji filozoficznej, zwłaszcza w poszczególnych koncepcjach człowieka i antropologii filozoficznej (filozofii człowieka). Na różnice między człowiekiem a zwierzęciem wskazywał Platon, który dostrzegał u człowieka brak specyficznej zdolności naturalnej obrony przed innymi gatunkami bądź pewnymi czynnikami, np. gorącem, stąd wykorzystuje on w tym celu dobra kultury. Na powyższym opiera się stwierdzenie Arnolda Gehlena, że „człowiek jest najbardziej niedoskonałym zwierzęciem na kuli ziemskiej ze względu na swe nieprzystosowanie do naturalnego środowiska i zatrącenie instynktu” (Margul 1996: 29–30). Kartezjusz zaś, rozpatrując zjawiska i procesy zachodzące w ciele zwierząt i człowieka w kategoriach mechaniki, utrzymuje, że zwierzę jest „to maszyna działająca na zasadzie mechanizmów fizjologicznych, którym podlega również życie psychiczne, będące zbiorem automatycznych ruchów refleksyjnych”, przy czym „zwierzęta nie mają duszy, która jako substancja nierozciąglą i myśląca pojawia się dopiero u człowieka” (Legowicz 1983: 300; zob. też Suchodolski 1967: 56–58). Po Kartezjańskiej tezie o materialistycznym i mechanistycznym charakterze życia problem podobieństw i różnic między ludźmi a zwierzętami był często podejmowany; przykładowo, J.A. Guer uważał, iż „zwierzęta są zdolne do pewnego poznania i do przeżywania określonych uczuć”; Cureau de la Chambre przypisywał zwierzętom zdolność do rozumowania będącego wynikiem „wyobraźni” w przeciwieństwie do rozumowania abstrakcyjnego człowieka; G.F. Meier z kolei utrzymywał, że „w wielu zakresach zwierzęta znają przyrodę lepiej niż ludzie” i że na równi z ludźmi ich życie „jest także swoistym działaniem przekształcającym przyrodę” (zob. Suchodolski 1967: 73–76). Natomiast w nurcie filozofii wczesnochrześcijańskiej święty Augustyn, przeciwstawiając ciało człowieka ciałom zwierzęcym, powiada: „Nawet wyprostowana postawa ciała przypomina człowiekowi, że nie powinien iść za tym, co ziemskie, jak bydło, które całą rozkosz czerpie z ziemi, toteż wszystko w nim spada na brzuch i pochyla się ku ziemi. Zatem ciało ludzkie jest dostosowane do duszy rozumnej – nie tyle zarysem i kształtem członków, raczej przez to, że wyprostowane kieruje się ku niebu, aby nawet w tym świecie cielesnym spoglądać na to, co wyższe” (Salij 1985: 19–20; o źródłach filozoficznych poruszanych tu zagadnień, a zwłaszcza dotyczących „duszy zwierzęcia” zob. Dembowski 1946: 11–27; Tembrock 1971: 12–39).

Opozycja *homo – animal* ujawnia się też wyraziście w kulturze i języku, zwłaszcza poszczególnego etnosu. Polem jej eksploracji mogą być przede wszystkim zwyczaje, wierzenia, legendy i mity występujące u różnych ludów świata, a także literatura i sztuka. Jej odzwierciedlenia w języku należy upatrywać między innymi w zasobie leksykalnym i w podsystemie morfologicznym (z opracowań szczegółowych por. np. Rybak 1982: 233–236).

2. Zakres i materiał analizy

Przedmiotem niniejszej pracy jest ukazanie odniesień (opozycji) między człowiekiem a zwierzęciem we frazematyzacji języka polskiego, czeskiego i rosyjskiego o strukturze porównania, rozumianych jako „utrwalone połączenia wyrazów, których sens mieści się w zakresie znaczeniowym wyrazu dominującego semantycznie [tu wyrazu porównywanego – dop. W.W.], jakkolwiek całe połączenie jest nieregularne znaczeniowo” (Lewicki, Pajdzińska 1993: 311)¹ z równoczesnym przedstawieniem odniesień *homo – animal* zaświadczonej w kulturach niektórych innych ludów świata. Perspektywę nadrzędną przeprowadzanej analizy porównawczej stanowią reguły postępowania (działania, czynności przedmiotowe), tj. interakcyjne formy zachowania mające „swoją przedmiot, na który są skierowane i który pod ich wpływem podlega zmianom” (Tomaszewski 1982a: 9). Zinternalizowane u człowieka reguły (i normy) postępowania mają powiązanie z jego charakterem i postawami, tzn. odzwierciedlają system standardów, jakimi kieruje się jednostka w działaniu, a więc reprezentują jego nastawienia czynnościowe, w których wyraża się stosunek jednostki do rzeczywistości. Ogólniej – postępować znaczy tu tyle, co „obchodzić się z kim w pewien sposób, sprawować się, zachowywać się; czynić” (Słownik 1964: 1140).

3. Reguły postępowania ludzi i zwierząt

W rozpatrywanych frazematyzacjach reguły postępowania uwidaczniają się w dwóch ich rodzajach – w jednostkach, w których w roli *comparatum* występuje nazwa człowieka (np. *kochać jak własne dziecko*), oraz w jednostkach, gdzie występuje rodzajowa bądź gatunkowa nazwa zwierzęcia (*żyć jak pies z kotem*). Grupa zoosemantyzmów jest zdecydowanie bardziej liczniejsza w zasobie słownikowym każdego języka. Tak, ze względu na rodzaje odniesień między zachowaniem człowieka i zwierząt, w analizowanych frazematyzacjach można wyróżnić kilka zasadniczych typów relacji: (1) $A_1 \rightarrow A_2$, tzn. zachowanie się zwierzęcia jednego gatunku wobec zwierzęcia innego gatunku; (2) $H_1 \rightarrow H_2$, czyli postępowanie ludzi względem siebie; (3) $A_1 \leftrightarrow A_1$, tj. zachowanie zwierząt tego samego gatunku; (4) $H_1 \leftrightarrow H_1$, czyli reguły postępowania w obrębie osób pełniących jednakowe role społeczne; (5) $H \rightarrow A$, tj. postępowanie ludzi wobec zwierząt oraz (6) $A \rightarrow H$, tj. zachowanie się zwierząt względem ludzi. Relacje te wyznaczają ujętą językowo zasadniczą opozycję, a mianowicie zasady postępowania właści-

¹ Podstawę materiałową stanowią frazemy wyekscerpowane ze słowników (Skorupka 1974; Nowa księga 1969–1972; Słownik 1983, *Фразеологический словарь* 1986; Dał 1988), przy czym ich analiza podporządkowana jest wyłącznie głównemu założeniu pracy bez wskazywania na zaopozyczenia międzyjęzykowe, a także na czas ich powstania i funkcjonowania oraz typowość i okazjonalność związków bądź też częstość ich użycia współcześnie.

we ludziom wobec form zachowania typowych dla zwierząt: $POST_H : ZACH_A$, szczególnie $POST_H \{ (H_1 \rightarrow H_2) + (H_1 \leftrightarrow H_1) + (H \rightarrow A) \} : ZACH_A \{ (A_1 \rightarrow A_2) + (A_1 \leftrightarrow A_1) + (A \rightarrow H) \}$. Wszystko to jest oparte na doświadczeniu potocznym i stanowi sumę utrwalonej w języku wiedzy potocznej, jednoczącej w sobie cechy kulturowe i percepcyjne przypisywane ludziom i zwierzętom.

Przyjęta w pracy procedura porównania międzyjęzykowego wyłonionych grup powinna ukazać przede wszystkim językowe przedstawienie obrazu rozpatrywanego aspektu zachowań ludzi i zwierząt w poszczególnych językach, wykazując podobieństwa i różnice między nimi. Ponieważ frazemy obu rodzajów, tj. zawierające nazwę człowieka i zwierzęcia, odnoszą się ostatecznie do człowieka, a zachowania i procesy psychiczne uczestników różnych kultur mogą się od siebie różnić (por. Mika 1982: 146–149), wobec tego zestawienie to powinno określić stopień kulturowego zdeteminowania zachowania się ludzi traktowanych jako uczestników tych kultur.

3.1. Model $A_1 \rightarrow A_2 : H_1 \rightarrow H_2$

Cechą charakterystyczną układu $A_1 \rightarrow A_2$ jest to, że mieszczące się w tej grupie zoosemantyzmy wyrażają bezyjątkowo w każdym języku negatywne formy zachowania się. Liczba tych form jest nieznaczna, a ich stereotypowymi agensami jest stosunkowo niewielka liczba zwierząt. W każdym języku została utrwalona wzajemna niezgoda, wrogość oraz walka psa i kota, por. *zgodzić się / kochać się / żyć / lubić się / patrzeć na siebie / drzeć się / gryźć się / zreć się jak [dalej – j.] pies z kotem – być na sebie / snášet se / mají se rádi jako [dalej – j.] kočka se psem / kočka a pes – жить как [dalej – k.] кошка с собакой; лады, что [dalej – ч.] у кошки с собакой*. Również w każdym z języków odzwierciedlone jest drapieżne postępowanie kota wobec myszy, por. *rzuca się j. kot na mysz; czatuje / czyha / dybać / zaczajać się / łasić się j. kot na mysz; bawić się / igrać z kim j. kot z mysz(k)ą – koukat (se) / dívat se na někoho / cíhat na něco (někoho) j. kočka na myš; mají se rádi j. kočka s myši; hrát si / pohrávat si s někým j. kočka s myši – смотреть к. кошка на мыш; играет к. кот с мышкой*. Przykłady wykorzystywania drugiego są nieliczne; odnosi się to do kleszcza, np. *przyssał się j. kleszcz do psiego ucha; trzymać się kogo, czego j. kleszcz krowiego tyłka – být / držet se někoho / něčeho j. klišť – вцепиться в кого-то к. клещ*, a w języku rosyjskim kukułki: *как кукушка, по чужим гнездам летает*. Nieprzyjaźń między wilkiem i owcą wyrażają porównania polskie i rosyjskie: *poogląda jako wilk na owce; dzieli się j. wilk z owcą; byli sobie przyjaciółmi j. wilk z owcą – любит к. волк овцу*. W języku polskim zamiast owcy pojawia się też baran lub koza: *bieży jako zgłodzony wilk na barana; zgoda z Niemcami j. wilkom z baranami; chłop wre na szlachcica j. wilk na kozę*, a w rosyjskim cięłą: *смотреть к. волк на теля*. Złowrogość innych zwierząt przejawia się w języku polskim i rosyjskim sporadycznie, np. *patrzy j. kot na wróble; gryzą się j. kocur*

ze szczurem – *смореть к. удав на кролика; выжил к. ёш леща*. W języku polskim pojawiają się jeszcze inni stereotypowi prześladowcy i gnębiciele innych, por. *dreczy / gryzie j. wąż żabę; ssie j. wąż krowę; obśpali go jako psi wilka; wszyscy na mnie jadą j. wróble na sówę; przyniewolił go j. kukawka pliszkę; osaczają tu nas j. ogary zająca w kniei; dybie na człowieka jakby jastrząb na kury*.

W omawianym układzie uwidacznia się dwojaki charakter agresywnego zachowania u zwierząt: agresywne zachowanie podporządkowane innym motywom, np. zaspokojeniu głodu, oraz agresywne zachowanie, „które służy motywowi agresji, tj. intencji, aby skrzywdzić kogoś lub sprawić mu ból” (Hilgard 1972: 215; szerzej o międzygatunkowych zachowaniach agresywnych zob. np. Lawick-Goodall 1973).

Odzwierciedlony układ zachowania jednych zwierząt wobec innych transponuje równoznaczność układu postępowania między ludźmi, przy czym zachodzi tu przeciwstawność między prototypowymi zachowaniami zwierząt a prototypowymi regułami postępowania człowieka (Z : C). Na przykład porównanie *czyhać jak kot (K) na mysz (M)* można przedstawić następująco: (1) $K_{Prot\ K} : M_{Prot\ M} \rightarrow$ (2) $C_{Prot\ C1} : C_{Prot\ C2} =$ (3) $C_{Prot\ C1} : K_{Prot\ K} >$ upodobnienie + (4) $C_{Prot\ C2} : M_{Prot\ M} >$ upodobnienie. Ostatecznie człowiek jawi się tu jako *homo animal*, jeden drugiemu jest zwierzęciem: *Homo homini lupus est*. Unaoczniają to także równoznaczne w badanych językach następujące jednostki: *zachowywać się j. bydło – chovat se / žit j. dobytek – вести себя к. скотина*. Należy jednak zaznaczyć, że rozpatrywane frazemy wyrażają zachowania stereotypowe, podczas gdy w rzeczywistości „stereotypowe zachowanie się zwierząt, to znaczy absolutna identyczność postępowania, jest abstrakcją teoretyczną, nigdzie w przyrodzie nieurzeczywistnioną” (Dembowski 1946: 146).

Równoległy omawianemu model opozycyjny $H_1 \rightarrow H_2$ zawiera w przeciwieństwie do poprzedniego zarówno negatywne, jak też pozytywne reguły postępowania jednych ludzi względem innych, przy czym przeważają tu te ostatnie. Pełna zgodność w analizowanych językach zachodzi w przypadku postępowania godziwego, spokojnego i taktownego, por. *bądz / postępuj / zachowuj się / mów j. człowiek – chovat se j. člověk / lidé; žit j. člověk – вести себя / жить к. человек*. Zgodność w każdym języku dotyczy również należytego, pełnego troskliwości, miłości i taktu postępowania z dzieckiem: *traktować kogo j. dziecko; obchodzić się z kim j. z dzieckiem; strzec kogo, czego j. dziecka; kochać j. własne dziecko; dogadza mu j. zepsutemu dziecku – jednat / dělat s někým j. s (malým) dítětem / děckem; jednat / zacházet s někým j. s (malým) klukem – обращаться с кем-то к. с (малым) ребёнком*. Wśród nacechowanych dodatnio zasad zachowania w języku czeskim i rosyjskim znajdują się porównania ukazujące postępowanie godne mężczyzny, por. *chovat se / zachovat se j. chlap – вести себя к. настоящий мужчина* oraz troskliwość matki o innych, por. *starat se / pečovat (o někoho) j. (vlastní) matka – заботиться о ком-то к. мать (родная)*, a w polskim jednoznaczność w działaniu, por. *wszyscy j. jeden mąż*. W języku rosyjskim uwidacznia

na jest jeszcze harmonijność życia brata i siostry: *мусым к. брат с сестрой*. W porównaniach języka polskiego ludzie pałają do siebie taką miłością, jaką obejmuje się najbliższych, por. *kochać kogo j. rodzzonego brata / syna / rodzoną córkę / ojca* (jego się również szanuje: *szanować j. ojca*); *kochają się, jakby ich jedna matka zrodziła*. W postępowaniu dziecka zaś dominuje posłuszeństwo: *posłuszny j. dziecko*. Przytoczone przykłady ilustrują przede wszystkim zachowania związane z rolą (por. Hilgard 1972: 712–713). W obrębie negatywnych reguł postępowania pojawia się niewłaściwy stosunek do dziecka: w polszczyźnie indyferentność, por. *dbają o niego j. o macoszyne dziecko*, w języku czeskim i rosyjskim – nadmierne strofowanie, por. *servat někoho j. (malýho) kluka – наопать на кого-то к. на мальчишку*. Język polski odzwierciedla ponadto złe traktowanie dziecka przez macochę: *czesze j. macocha*, dalej – bezmyślne naśladownictwo innych: *powtarzać j. za panią matką (pacierz); klepie (mówi) j. za panią matką pacierz* oraz odwlekanie podjęcia decyzji: *daje się prosić j. panna*.

Podsumowując omówiony model, można stwierdzić, iż zasadniczą antynomią jest w nim widzenie negatywnych odniesień między zwierzętami, a często również ich deprecjacja wobec dominujących w postępowaniu ludzi form „humanitarnych”. Zachowanie się zwierząt implikuje tożsamość postępowania człowieka wobec drugiego człowieka, co może świadczyć o zasadzie wyrażania nie wprost tego, co jest złe między ludźmi. Wnioski te potwierdzają spostrzeżenie, że generalnie „porównanie człowieka do zwierzęcia [...] wiąże się z wartościowaniem negatywnym”, podczas gdy „człowiek jest istotą dobrą” (Lewicki, Pajdzińska 1993: 322). Dostrzeganie negatywnego stosunku zwierząt względem siebie jest znacznie powszechniejsze i wykracza poza obręb eksplorowanego kręgu słowiańskiego; potwierdzają to m.in. teksty sumeryjskie, z których wynika, że np. „wilka uważano za zwierzę zniechęcone przez inne czworonogi” (Bielecki 1973: 301).

3.2. Model $A_1 \leftrightarrow A_1 : H_1 \leftrightarrow H_1$

Model drugi zawiera również dwa obszary interakcji, jednakże jego egzemplifikacja materiałowa jest znacznie uboższa niż poprzedniego. Pierwszym z obszarów jest układ obustronny między zwierzętami tego samego gatunku ($A_1 \leftrightarrow A_1$). Zachowania pozytywne i negatywne rozkładają się tu w zasadzie równomiernie. Z pierwszych w każdym języku utrwalona jest wspólność życia w miłości gołębi, por. *gruchają ze sobą / kochają się j. para gołąbków / dwa gołąbki – žít / být (spolu) j. dva holoubci – жить / воркуют к. два голубка*; w czeszczyźnie powyższe odnosi się też do turkawek, por. *milovat se / cukrovat (se) j. dvě hrdličky*. Język czeski i rosyjski jednoczy paralela troskliwości kotki przenoszącej kocięta w bezpieczne miejsce: *přenášet / nosit / tahat něco (někoho) j. kočka kotata – носить к. кошка с котятami*. Inne pozytywne formy zachowania względem siebie pojawiają się w poszczególnych językach. W polszczyźnie jest to bardzo

dobra znajomość wzajemna koni (kobył): *znać się j. tyse konie / kobyły*, oraz waleczność i opiekuńczość czajki o swe małe: *bije się j. czajka za dzieci*, a w czeszczyźnie troskliwość kwoki o kurczęta, por. (*být*) *starostlivý / starat se / pečovat o někoho j. kvočna (o kuřata)*. Jeszcze większa spójność pomiędzy analizowanymi językami występuje w odniesieniu do obopólnych zachowań negatywnych. Dotyczy to w szczególności niezgody i wrogości między psami walczącymi o coś (np. o jedzenie, o przewodnictwo w stadzie): *gryźć się j. dwa psy; kochają się j. psy na wyborku – být na sebe j. (dva) psi; rvát se / servat se (o něco) j. psi – zee в зев грызться (как собаки), став на дыбы*, zwłaszcza walczącymi o kość: *gryźć się j. psy o kość – tahat se / rvát se o něco j. psi o kost – драться из-за чего-то к. собаку за кость*. Podobne jest zachowanie kogutów, por. *czubią się / patrzą na siebie j. dwa koguty – jsou (na sebe) j. (dva) kohouti (na jednom smetišti) – ону к. два петуха*. W języku czeskim stereotypem wzajemnej niezgody są również konie: *kopat / rvát se j. koně*. W języku polskim cięłą kroczącą za krową unaocznia ścisłą zależność między matką i potomkiem: *włóczyć się j. cięłą za krową*, w czeszczyźnie natomiast podążanie owiec za baranem utożsamiane jest z bezwolnością: *jít (za někým) j. ovce za beranem*. Niemal wszystkie przykłady tej podgrupy odzwierciedlają spostrzeżenia psychologów, iż „niektóre zwierzęta są lepiej przygotowane do agresji z punktu widzenia ich wyposażenia organicznego. Chodzi tu nie tylko o takie narzędzia agresji, jak kły i pazury, lecz także o hormony, które dają pierwszeństwo gniewowi przed strachem” (Hilgard 1972: 216; zob. też Kloot 1971: 172–174 oraz Ullrich 1973: 112–122).

Mocno zarysowany w porównaniach omawianego układu (tj. $A_1 \leftrightarrow A_1$ oraz układu $A_1 \rightarrow A_2$) okrutny obraz zwierząt walczących ze sobą bądź też zaciekle stojących w obronie młodych jest właściwy nie tylko dla badanej części Słowiańszczyzny; motywy te obserwujemy już w najstarszej sztuce północnoafrykańskiej, jakkolwiek kompozycje te były rzadkością ze względu na swą złożoność (por. Jelinek 1977: 497).

Grupa porównań ukazujących postępowanie wzajemne jednorodnych przedstawicieli wśród ludzi ($H_1 \leftrightarrow H_1$) jest minimalna. Tworzą ją w języku polskim i czeskim relacje między braćmi, którzy obdarzają się serdeczną miłością, por. *kochać się / żyć z kim j. brat z bratem; kochajmy się j. bracia, liczymy się (rachujemy się) j. Żydzi – jsou j. (dva) bratři*. W języku czeskim i rosyjskim ukazana jest ponadto nierozłączność bliźniąt syjamskich: *jsou j. (siamská) dvojčata – (быть) к. сиамские близнецы*, a w czeszczyźnie kochanków: *vodí se / chodí (spolu) / drží se za ruce j. (dva) milenci*. W przedstawionej relacji zachowania się ludzi w żadnym z języków nie występuje zupełnie agresywność człowieka; fakt ten można tłumaczyć tym, iż „w naszym systemie kulturowym otwarta forma agresji polegająca na atakowaniu innego człowieka jest hamowana przez normy współżycia społecznego i wychowanie” (Sadowski, Chmurzyński 1989: 439).

Omówione formy postępowania w niniejszym modelu wskazują jednoznacznie na to, że potoczna obserwacja zachowań tych samych zwierząt jest bardziej

uwytłonią w porównaniach aniżeli obserwacja ludzi. Odmienne niż w modelu $A_1 \rightarrow A_2 : H_1 \rightarrow H_2$, przenoszone są tu na ludzi zarówno pozytywne, jak i negatywne formy zachowania zwierząt. Potwierdzają one spostrzeżenia psychologów, iż większość ssaków i ptaków wykazuje z jednej strony altruizm w odniesieniu do krewnych i potomstwa, z drugiej zaś – agresję wewnątrzgatunkową (por. Sadowski, Chmurzyński 1989: 598–599).

3.3. Model $H \rightarrow A : A \rightarrow H$

Ostatni, trzeci, model jest równie jak pierwszy licznie reprezentowany w materiale faktograficznym. Wyznacza go przede wszystkim układ $H \rightarrow A$, tzn. zasady postępowania człowieka względem zwierząt. Postępowanie człowieka cechuje tu bezwzględnie okrucieństwo. Obiektami destrukcyjnego działania człowieka w każdym z badanych języków jest dzikie (drapieżne) zwierzę, por. *sčzuć j. dzikiego zwierza – honit / štvát někoho j. divou / dravou zvěž – mpaumt k. dukogo zvepra*. Najwięcej jest tu jednak przykładów bezlitosnego i bezwzględnie obchodzenia się z psem; mianowicie traktuje się go źle, prześladowa się go, ma się go za nic, odnosi się doń z pogardą, por. *pomiatać kim j. psem; sčzuć kogo j. psa; prowadzić go jako psa na smyczy; wyciągnąć co (komu) j. psu z gardła gnat – jednat / zacházet s někim j. se psem; hodit / házet někomu něco j. psovi (kost) – обращаться с кем-то к. с собакой; бросить к. собаке кость; вымýšla się mu: złorzeczyć j. psu; zwymyślać (kogo) j. psa – vynadat / nadavat někomu j. psovi; utrhnout se / utrhovat se na někoho j. na psa – obpyřat kogo-mo k. бездомную собаку, goni, wypędza się go: gonić / pędzić / wypędzić kogo j. psa – honit někoho j. psa – гонять к. собаку, bije się go: zbić kogo j. psa; kopnął go j. psa – zbit / seřezat někoho j. psa – побить к. собаку, w końcu zabija się go: zatłuc kogo j. psa; paľnác komu w ľeb j. psu; zastrzeliť j. psa – zabit/ zašřelit někoho j. psa – убить к. собаку. Polszczyzna pokazuje też w niektórych przypadkach sukę zamiast psa, por. *zbesztać / zjeřdziť go j. burą sukę; obdarzył go j. sukę biczem*, czeszczyzna zaś – kundla: *honit někoho j. čokla*. Jak pokazują przykłady, potoczne widzenie psa w porównaniach rozpatrywanego obszaru językowo-kulturowego jest w całości negatywne. Przeciwwstawić temu można niezwykłą pozycję każdego psa (a więc myśliwskiego, podwórzowego, folwarcznego i pokojowego) w Galii, gdzie właściciele troszczyli się niezmiennie o swe czworonogi, byli doń silnie przywiązani, budowali dlań grobowce, często niezwykle okazałe, jeszcze za życia psa (por. Duval 1967: 215–219). Pies był uznawany nawet za zwierzę święte, na przykład przez lud pasterski starożytnych Irańczyków (Bashan 1973: 60). Kult psa występował też u pogańskich Madziarów i Protobułgarów; na terenach zamieszkałych przez dawnych Węgrów oraz we wczesnośredniowiecznych Czechach znane są również rytualne pochówki psów. W kontekście analizowanych frazematów „warto zwrócić uwagę, że legendarni bracia, Lech, Czech i Rus, wywodzili się z zamku Psary”, a „w nazwie rodzin-*

nego gniazda kryje się zapewne ślad dawnego mitu, wywodzącego praojca słowiańskiego ludu od boskiej suki. Byłby i Lech przeto Suczycem lub Sukostawem” (Derwich, Cetwiński 1987: 101, 105, 115). Przeciwny stosunek do psa funkcjonował u Sumerów; zwłaszcza w przysłowiaach podkreślali oni silnie niechęć ludzi do psów oraz nielojalność psa względem człowieka (zob. Bielecki 1973: 298–299). Pies nie był ceniony również w Indiach (por. Bashan 1973: 60, 244). Powszechna jest też „obojętność i wrogość mużłamanina wobec psa” (Margul 1996: 180).

Wśród dalszych przejawów postępowania człowieka względem zwierząt paralele między językiem czeskim a rosyjskim wyznaczają unicestwianie robaków: *rozšlápnout / rozdrtit někoho j. červa* – *раздавить кого-то к. червяка* oraz okrutne i bezlitosne bicie kozy: *dřít někoho j. kozu* – *драть / пороть сечь к. Сударыню козы*. W języku polskim i czeskim pojawiają się ponadto inne rodzaje postępowania z kozą, por. *wiedzie go j. kozę za rogi* – *hnát / honit někoho j. nadmutou kozu*. Porównania polskie i rosyjskie ukazują również wypędzanie lisa z jamy: *wykurzył go j. lisa z jamy (z nory)* – *выкурить к. лису из норы*; według języka polskiego ten sam los spotyka też borsuka: *wykurzył go j. borsuka z jamy (z nory)*, w czeskim zaś – susła, kreta i osy: *vytopit někoho j. sysla / krtka z díry*; *vykouřit někoho (odněkud) j. vosy*. Równie bezpardonowo człowiek obchodzi się z kotem, por. *zbił go j. kota w worze* – *utopit někoho j. koťe* – *я тебѣ, к. кошку, уткну на это рылом*, wielbłądem, np. *walić / nawalić / kłaść j. na wielbłąda* – *быť наложенъ j. dromedár* – *быть навьюченным к. верблюда*, wedle porównań polskich i czeskich z mułem: *walić / nawalić / kłaść j. na muła* – *быť наложенъ j. mezek*, a polskich i rosyjskich z osłem: *walić / nawalić / kłaść j. na osła* – *быть навьюченным к. ишака*. Czeszczyzna utrwaliła jeszcze okrutne postępowanie człowieka wobec kawkki: *oškubat někoho j. kavku*, cielęcia: *vést někoho j. tele na porážku*, węża i żaby: *přetrhnout / roztrhnout někoho j. hada / žábu*. Porównanie rosyjskie z kolei ukazuje zaciekle nastawienie na mysz: *все на меня, к. на мою мышь*. Oprócz przytoczonych przykładów polszczyzna odzwierciedla okrutne postępowanie człowieka wobec wielu innych zwierząt: *bydła* – *gnać j. bydło; traktować kogo j. bydło / bydlę (robocze); wlec kogo j. bydlę (na jatki) / zarżnięte (zarzynane) bydlę*, wilka – *krzyczyć j. na wilka; bić j. wilka; wystrzelać jako w jamie wilki, barana* – *rznać j. barany; zarżnąć j. barana*, zajęcy – *strzelać do ludzi j. do zajęcy, kaczki* – *bić / strzelać j. w kaczki kuper, czajki* – *zdybać j. czajkę na gnieździe, kobyły / konia* – *jechać / jeździć na kim j. na tyśej kobyłę; orać j. w tyśego konia; nakładać j. żyd na konia, krowy* – *doi go j. swą krówkę / krowę, dzwońca* – *tu j. dzwońca cię oskubią, prosiaka / trzody* – *wlec kogo j. prosiaka / trzodę, wegorza* – *łupi go j. wegorza*.

Przedstawione sposoby postępowania ludzi opisywanego kręgu kulturowo-cywilizacyjnego wobec zwierząt unaoczniają niejednokrotnie głęboką dysproporcję między stosunkiem do zwierząt u niektórych innych ludów świata. Ci ostatni nie tylko nie odmawiają zwierzętom nieśmiertelności z racji posiadania

przez nie duszy, lecz wierzą ponadto, że zwierzęta obdarzone są identycznymi co ludzie uczuciami i rozumem, dlatego uznawane są one za równe ludziom, a niekiedy wręcz przewyższające człowieka (relacje takie spotyka się sporadycznie i na obszarze Słowiańszczyzny: na przykład Bułgarzy porównują wołu do anioła, zob. Derwich, Cetwiński 1987: 181). Manifestacją tego przekonania jest przestrzegana zasada niezabijania zwierząt, których uśmiercanie nie jest konieczne, w celu spożycia, w szczególności zwierząt dzikich, a także zasada niekrzywdzenia zwierząt. Dotyczy to np. krokodyli (Dajakowie z Borneo), tygrysów (Sumatra, Benegal), węży (Indianie z Karoliny), ale też bydła, trzody, owadów i gryzoni. Zwierzęta zabijane zaś rytualnie lub z konieczności w celu spożycia przejednaje się, przeprosza się, podaje się innych sprawców ich śmierci, konfabulując oczywiście; tak czynią na przykład Ostiacy i Finowie po zabiciu niedźwiedzia, Stienowie z Kambodży po zabiciu słonia (Frazer 1965: 394–416). Gdzie indziej, na przykład w Galii, można zaobserwować po prostu sympatię dla zwierząt zwierzęcego (zob. Duval 1967: 219), u Buszmenów i Australijczyków zaś zwierzęta żyją z ludźmi w niebywalej konfidencji (por. Margul 1996: 43).

Podsumowując, wybranym egzemplarzom gatunku oddaje się szacunek i cześć, ponieważ zwierzęta tego gatunku są stale zabijane i spożywane, inne zaś są czczone i w ogóle niezabijane ani niejedzone lub zabijane obrzędowo (por. bożonarodzeniowy zwyczaj „polowania na strzyżkę” m.in. u Walińczyków, Anglików, Szwedów, zob. Frazer 1965: 416–418). Zastępcze ofiary na naszym obszarze odzwierciedlają na przykład legendy herbowe – dotyczy to baranów, kóz i wieprzy. Znany był też zwyczaj rytualnego ścinania w świętojańską sobótkę sępa, a na Kaszubach – kani (Derwich, Cetwiński 1987: 176–177, 224). Tworzone w okresie wcześniejszym – w późnym paleolicie – malowidła przedstawiające zwierzęta i półludzi oraz konturowe wizerunki ludzi, w których stylizacja rysów ciała zwierząt jest bardzo wyraźna, mogą potwierdzać „przekonanie o bliskości człowieka i zwierzęcia”, które było „właściwe ludziom pierwotnym” (Jelinek 1977: 370, por. też 339–414). Ludzie – półzwierzęta pojawiają się ponadto w mitach (zob. Margul 1996: 28). W związku z powyższym omówieniem należy również porównać starożytne obrządki barbarzyńskiego zabijania zwierząt, np. „mordowania wołu” podczas ofiar ateńskich, wrzucania świń do pieczar podczas tesmoforii ku czci Demeter, zabijanie zwycięskiego konia i składanie go Marsowi podczas wyścigów rydwanów piętnastego października na Polu Marsowym w Rzymie (Frazer 1965: 371–380). Dodać tu można i współcześnie stosowane przez Hindusów niehumanitarne praktyki fooka w celu przedłużenia okresu mleczności krów (Margul 1996: 122). Innym rodzajem postępowania ze zwierzęciem u wielu ludów jest zwyczaj wypędzania kozła ofiarnego, którym bywa najczęściej koza, rzadziej inne zwierzę, np. szczur bambusowy u Garów z Asamu (Frazer 1965: 438–450). W tym miejscu wydaje się zasadne wskazanie również na często spotykaną już od najdawniejszych czasów tresurę zwierząt oraz zapasy zwierzęce. Tresowanie było znane na przykład w Indiach, a poddawano

mu m.in. przepiórki, koguty i barany (por. Bashan 1973: 228, 257). Powszechnie są też walki człowieka ze zwierzęciem. Nie ograniczają się one tylko do hiszpańskiej korridy; walki z bykami spotykano też na drawidyjskim południu, przy czym w odróżnieniu od korridy, gdzie szansę na zwycięstwo ma wyłącznie człowiek, w tych ostatnich takich ustaleń nie było (zob. Bashan 1973: 257). Współbrzmia z tym nasze motywy „okiełznanie dzikiego i okrutnego zwierzęcia przez łagodną kobietę”, np. niedźwiedzia w herbowej legendzie Rawiczków; pogłos tej legendy pojawia się w Sienkiewiczowskim *Potopie* jako „idea ucłowieczenia mężczyzny przez kobietę” (Derwich, Cetwiński 1987: 205). Dychotomia w postępowaniu człowieka wobec zwierząt ujawnia się wyraziście w licznych innych legendach i mitach. Przykładowo, w sumeryjskiej legendzie o Enmerkarze – władcy Uruk – w porównaniu wizji zagłady Aratty do losu ptaków nakreślona jest czarna dola tych ostatnich, natomiast w legendzie o Lugalbandzie, następcy Enmerkara, ukazana jest współpraca człowieka z ptakiem (por. Bielecki 1973: 89–96). Zoomitologia obfituje w tego rodzaju odniesienia między człowiekiem a zwierzęciem; w szczególności ukazuje ona człowieka wyrządzającego zło zwierzęciu: np. Indianie z plemienia Wannebago opowiadają o człowieku agresorze, który zabija strzałą małego zajaczka (por. Margul 1996: 56), jakkolwiek spotyka się też przykłady przeciwstawne: w bajce polskiej o walce byka czarnego i białego „białemu bykowi pomagają zwyciężyć chłopci uzbrojeni w drągi” (Derwich, Cetwiński 1987: 180).

Drugi układ omawianego modelu to relacja A → H, czyli zachowania zwierząt wobec ludzi. Utrwalone w tych porównaniach zachowania zwierząt są w większości negatywne. Spośród nielicznie pojawiających się w rozpatrywanym układzie zwierząt tylko zachowania psa są różnorodnie ukierunkowane na człowieka. W każdym języku przede wszystkim uwidacznia się możliwość zaatakowania człowieka przez psa, por. *lubić / kochać / miłować / obskoczyć / opadać j. psy dziada w ciasnej ulicy – vrhnout se na někoho j. psi / chrti; být (na někoho) j. pes; hnát se / rozehnat se za někim / vrhnout se na někoho j. vztelký pes – бросаться / кидаться на кого-то к. (бешеная) собака / ценной нёс*. Porównania języka czeskiego i rosyjskiego ukazują psa myśliwskiego ścigającego kogoś (coś) ze wszystkich sił: *jít po (něč) stopě / jít za někým / něčím / sledovat někoho / něčo j. ohař – идти по следу к. гончий нёс / охотничья собака* oraz groźne obszczekiwanie człowieka przez – odpowiednio – sukę i psa, por. *štěkat (na někoho) j. fena; štěkat j. čubka – лаяться к. собака*, a w języku polskim uniożoność i służalczość psa: *służyć przed kim a. komu na dwóch łapkach j. piesek; leżeć u nóg j. pies*. Zachowaniem pozytywnym jest wierność i przywiązanie psa: *wierny j. pies – chodit / běhat za někim j. pejsek / pes – ходит за кем-то к. собачка*, a w języku polskim jego przymilanie się oraz wdzięczenie się, por. *lasi się j. pies; mizdrzy się j. pies do bata*. W polszczyźnie oprócz hiperonimu pies występuje również suka i chart: *mizdrzy się j. suczka na przewozie / suka franciszkańska w dzieży / suka w pomyjach; lasi się j. suka do buta*. Innym zwie-

rzęciem pojawiającym się w porównaniach każdego języka jest kot, który pieśczośliwie ociera się, przymila się: *łasi się j. kot – lísat se (k někomu) j. kočka – ластиться (к кому-то) к. кошка*. Jawne szkoderstwo komuś uosabia świnia: *ryje j. świnia – chovat se / jednat j. svině – пощипывать к. свинья*. Pijawka natomiast symbolizuje wyzyskiwanie, gnębienie kogoś, pozbawienie sił, por. *ssać kogo / toczyć (wysssać) krew z kogo j. pijawka – (být) j. pijavice – пщасать к. пиявка*. Czeszczyznę i ruszczyznę łączy tożsamość językowego odzwierciedlenia gromadnej napaści szarańczy, por. *vrhnout se / sesypat se / vrhat se na někoho j. kobylky – налететь / наброситься к. саранча*, jagnię zaś wyraża w tych językach bezworność, spolegliwość i ślepe naśladownictwo innych, por. *jít j. beránek (za někým) – ходить за кем-то к. ягненок*. W języku rosyjskim w jego miejsce pojawia się też stado baranów, por. *ходить за кем-то к. стадо баранов*. Pozostałe zwierzęta i formy ich zachowania wobec ludzi są ukazane w poszczególnych językach. W języku czeskim została utrwalona grożąca człowiekowi napaść os, szerszeni bądź hieny: *být / sesypat se / doražet na někoho j. vosy / sršni; vrhnout se na někoho j. hyeny, w rosyjskim – врон oraz пщасать roju, por. налететь к. воронья / пчелиный рой (на кого-то)*. Polszczyzna utrzymała zachowanie minoderyjne łasicy, czapli i gęsi (*łasi się j. łasica; umizga się j. gęś / czapla w kobiele*), czeszczyzna zaś – dzięcioła, por. *šplhat j. datel*. Złowrogie i nieprzyjazne człowiekowi działania wykazują wedle porównań języka polskiego robaki (*krytycy j. robaki – za życia gryzą / gryzą za życia, gryzą i po śmierci*), niedźwiedź (*głaszczę j. niedźwiedź*), kruki i gawrony (*spadł na mnie j. gawrony; troski obiadły kogo j. kruki*), kret i wąż zaś działania podstępne (*ryć się pod kim j. kret; łasi się j. wąż*).

Najwyrazistszą właściwością omawianego modelu jest to, że w kulturowo-językowym obrazie postępowania człowieka wobec zwierząt, a co za tym idzie – człowieka wobec człowieka, zupełnie obca jest cnota ahimsy polegająca na niezadawaniu bólu, niekrzywdzeniu żadnej żywej istoty bez względu na okoliczności². W innych kulturach znajdujemy przykłady odmienne pod tym względem, na przykład u Sumerów, którzy uważali, iż „nawet jeśli tryk się rozsierzdzi, nie należy go bić, lecz raczej zejść mu z drogi” (Bielecki 1973: 298). Rządziej czynili tak Słowianie: u Bułgarów „powracającym z orki wołom ustępuje się z drogi (dotyczy to zwłaszcza kobiet), a po padłym obchodzi się żałobę, jak po członku rodziny” (Derwich, Cetwiński 1987: 181). Trzeba też dodać, iż niektóre zwierzęta uznawane są za święte; zasada nietykalności i zwierzochwalstwo mają

² W kontekście utrwalonych w języku licznych przykładów okrutnego postępowania człowieka wobec wielu zwierząt wskazać należy też na przedstawianą przez Włodzimierza Puchalskiego „listę okrucieństw popełnianych przez nieletnich oprawców często pod boki swych opiekunów, ludzi dorosłych, bez troski na to patrzących, nie widzących w tym nic groźnego!” oraz na powszechne praktyki bezmyślnego męczenia zwierząt domowych przez dorosłych (Bejze 1971: 311, zob. zwł. 308–312).

zastosowanie na przykład wobec krowy zebru w Indiach (Bashan 1973: 378), w Egipcie natomiast animalistyczne bóstwa otaczano opieką „posuniętą aż do ratowania ich z narażeniem własnego zdrowia i życia”, więcej – było to nie tyle przypisywanie zwierzętom boskości, ile wykształcenie się „społeczeństwa zoolatrycznego, gdzie zwierzęta zajmują pozycję równą ludziom” (Margul 1996: 95, 113). U Słowian, oprócz wspomnianego już kultu psa, znajdujemy ślady kultu kuropatwy, przepiórki i kukułki jako ptaków wróżących przyszłość. Również jeleni cieszyli się tu religijnym poważaniem (por. Derwich, Cetwiński 1987: 196, 222–227). Poza obszarem słowiańskim występują jednakże i mniej pozytywne postawy, jak chociażby „zasada użytkowego podejścia do zwierzęcia” u Żydów doby starotestamentowej (Margul 1996: 184). Postępowanie człowieka jest też na podstawie rozpatrywanego modelu pozbawione altruizmu, a tym bardziej empatii. Jednocześnie, jak ilustrują przytoczone przykłady, zwierzęta mimo niekiedy okrutnych zachowań przejawiają wiele nastawień przyjaznych i miłych człowiekowi, nawet pomimo bezdusznego ich traktowania. Odzwierciedlają to również mity, na przykład zając – wedle Indian Wannebago – pomimo że pierwszy doznał krzywdy od człowieka, podczas spotkania ze swoim prześladowcą przebacza mu i nie odczuwa żadnej doń wrogości (por. Margul 1996: 59). W naszych bajkach z kolei pojawia się motyw pomocy udzielanej człowiekowi przez psa, konia lub wołu (zob. Derwich, Cetwiński 1987: 113, 155, 180). Przedstawione w ostatnim modelu dane materiału słowiańskiego pozwalają stwierdzić, iż nie tylko „przyroda ma »skrwawione zęby i pazury«, a jeśli nawet tak, to nie jest to usprawiedliwieniem dla człowieka” (zob. Hilgard 1972: 216)³.

4. Wnioski

Przedstawienie ludzi i zwierząt z perspektywy reguł ich postępowania uwiadacznia wyraźnie opozycję postaw i działań dobrych wobec nastawień i zachowań złych. Innymi słowy, w świetle funkcjonujących w kulturze (kulturach konkretnych ludów) oraz utrwalonych w języku (konkretnych językach) wzorców postępowania, które są wyznaczane ramami opozycji *homo – animal*, ujawnia się opozycja dobro – zło, dobrzy i źli są bowiem ludzie zarówno dla siebie, jak i dla zwierząt, a także dobre i złe są zwierzęta dla ludzi oraz dla siebie samych. Rozpiętość skali zła gotowanego innym oscyluje od wyrządzania drobnych

³ W odniesieniu do przedstawionego materiału egzemplifikacyjnego frazemów w obrębie wyróżnionych modeli postępowania ludzi i zwierząt (pkt 3.1.–3.3.) należy dodać, że w większości przypadków gatunki zwierząt odpowiadają ściśle miejscowemu obszarowi przyrodniczemu i kulturowo-językowemu. Właściwość ta wyróżnia omawiane frazemy spośród innych form, np. legend heraldycznych, w których często pojawiają się zwierzęta nieadekwatne do flory miejscowej, a mające swe źródło w średniowiecznych bestiariuszach (por. Derwich, Cetwiński 1987: 147).

krzywd do bezwzględnej okrucieństwa i unicestwiania innych, od niechęci i nieprzyjaźni do wrogości i nienawiści. Zakres czynionego dobra jest również rozległy, jest tu bowiem m.in. ahimsa, zachowania przyjazne, altruizm, empatia, poświęcenie, miłość oraz bycie „dobrym aż do obrzydliwości” (Bejze 1971: 301). Przedstawione wywody nie upoważniają do jednoznacznego rozstrzygnięcia, kto jest gorszy, a kto lepszy, przeto wciąż aktualne i prawdziwe wydaje się stwierdzenie Marka Twaina, że „jeśli zaopiekujesz się zbłąkanym psem i zapewnisz mu spokojny żywot, nie ugryzie cię. To główna różnica między psem a człowiekiem”.

Bibliografia i źródła

- Bashan Artur L. (1973), *Indie*, Warszawa.
- Bejze Bohdan bp (1971), *Chrześcijanin wobec zła*, [w:] *W kierunku człowieka*, pod red. bpa Bohdana Bejzego, Warszawa, s. 297–323.
- Bielecki Marian (1973), *Zapomniany świat Sumerów*, Warszawa.
- Brozi Krzysztof Jarosław (1993), *Antropologia kulturowa*, t. II, Lublin.
- Dał': Даль Владимир (1988), *Пословицы русского народа*, t. I–II, Moskwa.
- Dembowski Jan (1946), *Psychologia zwierząt*, Warszawa.
- Derwich Marek, Cetwiński Marek (1987), *Herby, legendy, dawne mity*, Wrocław.
- Duval Paul-Marie (1967), *Życie codzienne w Galii w okresie pokoju rzymskiego (I–III wiek n.e.)*, przeł. Eligia Bąkowska, Warszawa.
- Фразеологический словарь (1986), *Фразеологический словарь русского языка*, ред. Александр Иванович Молотков, Москва.
- Frazer James George (1965), *Złota gałąź*, przeł. Henryk Krzeczkowski, przedmowę napisał Jan Lutyński, Warszawa.
- Hilgard Ernst R. (1972), *Wprowadzenie do psychologii*, Warszawa.
- Jelinek Jan (1977), *Wielki atlas prehistorii człowieka*, Warszawa.
- Kloot van der William G. (1971), *Zachowanie się zwierząt*, przeł. Irena Łukaszewska, Warszawa.
- Lawick-Goodall Hugo i Jane (1973), *Zabójcy bez winy*, Warszawa.
- Legowicz Jan (1983), *Zarys historii filozofii. Elementy doksografii*, Warszawa.
- Lewicki Andrzej Maria, Pajdzińska Anna (1993), *Frazeologia*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. II: *Współczesny język polski*, pod red. Jerzego Bartmińskiego, Wrocław, s. 307–326.
- Margul Tadeusz (1996), *Zwierzę w kuliście i micie*, Lublin.
- Mika Stanisław (1982), *Spoleczne podstawy zachowania*, [w:] *Psychologia*, pod red. Tadeusza Tomaszewskiego, Warszawa, s. 127–170.
- Nowa księga* (1969–1972), *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, pod red. Juliana Krzyżanowskiego, t. I–III, Warszawa.
- Nowicka Ewa (1997), *Świat człowieka – świat kultury. Systematyczny wykład problemów antropologii kulturowej*, Warszawa.
- Rybak: Рыбак Юлиус (1982), *О функционально-семантической категории «анимальности» – неанимальности» в словосочетании языке (в сопоставлении с русским)*, *Recueil Linguistique de Bratislava* 6, s. 233–236.
- Sadowski Bogdan, Chmurzyński Jerzy A. (1989), *Biologiczne mechanizmy zachowania*, Warszawa.
- Salij Jacek OP (1985), *Rozmowy ze świętym Augustynem*, Poznań.
- Slovnik (1983), *Slovnik české frazeologie a idiomatiky. Přehledy*, red. František Čermák, Praha.

- Słownik* (1964), *Słownik języka polskiego*, pod red. Witolda Doroszewskiego, t. VI, Warszawa.
- Skorupka Stanisław (1974), *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, Warszawa.
- Suchodolski Bogdan (1967), *Rozwój nowożytnej filozofii człowieka*, Warszawa.
- Szczerba Wiktor (1949), *Życie społeczne zwierząt*, Łódź.
- Tembrock Günter (1971), *Podstawy psychologii zwierząt*, przeł. Jan Pinowski, Jadwiga Borońska, Warszawa.
- Tomaszewski Tadeusz (1982a), *Wstęp*, [w:] *Psychologia*, pod red. Tadeusza Tomaszewskiego, Warszawa, s. 7–11.
- Tomaszewski Tadeusz (1982b), *Podstawowe formy organizacji i regulacji zachowania*, [w:] *Psychologia*, pod red. Tadeusza Tomaszewskiego, Warszawa, s. 491–533.
- Tyrakowski Witold (1979), *Życie rodzinne zwierząt*, Warszawa.
- Ullrich Wolfgang (1973), *Zoopsychologia*, Warszawa.
- Wojtusiak Roman Józef (1981), *Zoopsychologia. Etiologia doświadczalna*, Kraków.